

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2018 N 1 (16)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՐՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
THE JOURNAL HAS BEEN PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

Գլխավոր խմբագիր՝ Խառատյան Ա.

Խմբագրական խորհուրդ

Աղայան Ա., Ավետիսյան Պ., Գասպարյան Ս., Գևորգյան Հ.,
Դևրիկյան Վ., Իսահակյան Ա., Կատվալյան Վ., Հարությունյան Վ.,
Հովակիմյան Վ., Հովհաննիսյան Լ., Մելքոնյան Ա., Պողոսյան Գ.,
Սաֆրաստյան Ռ., Սուվարյան Յու.

Главный редактор: Харатян А.

Редакционная коллегия

Аветисян П., Агасян А., Арутюнян В., Гаспарян С., Геворгян Г.,
Деврикийн В., Исаакян А., Катвалян В., Мелконян А., Овакимян В.,
Оганесян Л., Погосян Г., Сафрастян Р., Суварян Ю.

Editor-in-Chief: Kharatyan A.

Editorial Board

Aghasyan A., Avetisyan P., Devrikyan V., Gasparyan S., Gevorgyan H.,
Harutyunyan V., Hovakimyan V., Hovhannisyan L., Isahakyan A., Katvalyan V.,
Melkonyan A., Poghosyan G., Safrastyan R., Suvaryan Y.

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2018 Թ. N 1 (16)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

Ter-Grigoryan A. – On the doctrinal and political Relations between Armenia and the Byzantine Empire in V century	5
Svazlian V. – The Armenian–Turkish Ethno–Cultural and Linguistic Relations According to the Popular Testimonies	15
Babkenian V. – Humanitarian Responses to the Armenian Massacres 1894–1896	35
Avagyan K. – The Archival Documents of the Armenian Patriarchate of Constantinople on the Armenian Immigrants in the USA (End of XIX – Beginning of XX centuries)	55
Bassenzjan A. – Deportation und Vernichtung der Armenier durch die Osmanische Armee und andere Bewaffnete Formationen ...	72
Թամարյան Զ., Ղազարյան Գ. – Վրաց եկեղեցու ինքնավարության հաստատումը 1917 թվականին	85
Ղափլանյան Վ. – Թուրքիայի քաղաքականության առանձնահատկությունները Հարավային Կովկասի հակամարտությունների վերաբերյալ	95
Зинуров Р. – Армянская диаспора: понятие, определение и проблемы	103
Tsakanyan R. – Tiglath-Pileser III (745–727 B.C.): Mass Deportations and Resettlement Policy in Assyria	116

ՎԻՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ · EPIGRAPHY

Հարությունյան Ա. – Սյունյաց Գրիգոր Բ արքայի անվանակիր սարկոֆագը	137
--	-----

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY

- Կարապետյան Բ., Սարգսյան Գ., Դավթյան Ա.** – Արցախի նորահայտ Աղահեճ ամրոցը և Տաճար-գիկուրատը 150

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

- Asatryan A.** – NAS RA Institute of Arts and the Study of Komitas' Creative Legacy 162

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

- Զաքարյան Մ.** – Ավ. Իսահակյանի «Ալագյազի մանիներ» պոեմը 172
- Арамян А.** – Кавказская одиссея испанского революционера Хуана Ван Галена 183

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ · SOCIOLOGY

- Poghosyan G.** – Development of Social-political Thought in Armenia. History and Current State 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ · PUBLICATIONS

- Мирзоян С.** – Духовное образование армян Санкт-Петербургской общины XVII–XVIII вв. 214

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ · REPORTS

- Данник Е.** – Этнокультурные аспекты деятельности ОО «АОКС-Украина» 222

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

- Petrosyan D.** – The New Achievement of Historians of the Armenian Press 233
- Հակոբյան Զ.** – Երկնային ուժեր. վաղ միջնադարյան Հայաստանի երեք եկեղեցիները 238

**ԱՐՑԱԽԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՂԱՀԵՃ ԱՄՐՈՅԸ ԵՎ
ՏԱՃԱՐ-ԶԻԿՈՒՐԱՏԸ**

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Բ., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ., ԴԱՎԹՅԱՆ Ա.
info@shoushi.am; gaganj@rambler.ru; davtan@yahoo.com

Աղահեճ կամ, ինչպես այն գրանցվել է Արցախի պատմամշակութային հուշարձանների պետական կադաստրում, Միրիկ-1 ամրոցը գտնվում է Արցախի Հանրապետության Քաշաթաղի շրջանի Միրիկ գյուղի արևմտյան եզրի բարձրադիր բլրի գագաթին: Ամրոցը տեղակայված է Աղավնո գետի աջ ափին բարձրացող, արևմուտք-արևելք առանցքով ձգվող բազալտի լավայի հոսքով կազմավորված լեռնաբազուկի արևելյան վերջավորության վրա (նկար 1):

Հուշարձանը հայտնաբերել է հնագետ Գ.Մ. Սարգսյանի 2013 թ. Արցախի Հանրապետության պատմամշակութային հուշարձանների հաշվառման, գոտեվորման պետական ծրագրի շրջանակներում իրականացվող դաշտային հետախուզական աշխատանքների ընթացքում¹: Հուշարձանի վերաբերյալ պատմական տեղեկություններ չկան: Այն չի հիշատակվում ո՛չ միջնադարյան աղբյուրներում, ո՛չ տեղագիր հեղինակների կամ այլոց ճանապարհորդական հուշերում և ո՛չ էլ խորհրդային ու հետխորհրդային շրջանի ուսումնասիրողների մոտ: ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամի «Արցախի նորահայտ ամրոցների ուսումնասիրություն» թեմայի շրջանակներում, 2016–2017 թթ. հուշարձանը մանրամասն հետազոտել է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտա-

¹ Տե՛ս Սարգսյան Գ., Գնունի Ա., Հակոբյան Ա., Սյունիքի արևելյան սահմանների պաշտպանական համակարգի ձևավորումը մ.թ.ա. 2–1 հազարամյակներում, ՎԷՄ, Ե., 2015, 1(45), էջ 160–162: Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բոբոխյան Ա., Սարգսյան Գ., Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Ե., 2015, էջ 10, 20:

Արցախի նորահայտ Ադախեճ ամրոցը և Տաճար-գիկուրատը

հետազոտական խումբը: Կիրառելով նորագույն տեխնոլոգիաներ՝ խումբը, ի թիվս այլ նորահայտ ամրոցների, այստեղ ևս իրականացրեց անօդաչու թռչող սարքով (դրոն) հուշարձանի տարածքի նկարահանում, և լուսանկարների համակարգչային մշակման արդյունքում ստացավ հուշարձանի տեղահանույթն ու երևացող կառույցների գլխավոր հատակագիծը²: Վերջինս հնարավորություն ընձեռեց ուսումնասիրությունն ավելի հիմնավորված ու առարկայական դարձնել (նկար 2):

Ամրոցը բաղկացած է լեռնաբազուկի գագաթնագծին տեղադրված միջնաբերդից, նրա լանջերին նստած բնակատեղիից ու բլրի ստորոտում և արևմտյան կողմում սփռվող դամբարանադաշտից: Ամրոցի բնակատեղին նստած է ամրոցակալ բլրի հյուսիսային ու հարավային լանջերին՝ մինչև 7.0 մ բարձրությամբ պահպանված պարիսպ-հենապատերով կազմակերպված արհեստական դարավանդներին: Բնակատեղիի հետքեր նկատվում են նաև արհեստական դարավանդներից դուրս, բարձունքի ստորոտում: Միջնաբերդի և բնակատեղիի բոլոր պարիսպները կառուցված են մեծածավալ անմշակ քարերից՝ չոր կիկլոպյան շարվածքով:

Միջնաբերդն զբաղեցնում է սրածայր լեռնաբազուկի 350 մ X 30 մ չափերով նեղ ու երկար, ակնհայտորեն մարդու կողմից հարթեցված մակերեսով գագաթնագիծը: Այն ամբողջ պարագծով ամրացված է եղել պարիսպներով, որոնցից պահպանվել են հիմնաքարերը: Ամենամատչելի՝ արևմտյան կողմից միջնաբերդը պաշտպանված է մոտ 50 մ երկարությամբ ու 2,0 մ լայնությամբ հզոր պարսպով, որի հյուսիսային եզրին նկատվում է միջնաբերդի գլխավոր մուտքը:

2017 թ-ի օգոստոսին ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ու ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի համատեղ արշավախումբը ստուգողական պեղումներ իրականացրեց ամրոցի երկու տեղամասերում³: Պեղումների ընթացքում պարզվեց, որ ամրոցը կառուցվել է Ք.ա. 9-8-րդ դարերից ոչ վաղ, և որպես ամրոց գոյատևել է մոտ 300 տարի: Ամրո-

² «Դրոն»-ը գիտահետազոտական խմբին է նվիրել Արցախի թեմի առաջնորդ Պարգև արք. Մարտիրոսյանը, ինչի համար մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում:

³ Պեղումները նախաձեռնել էր «Քաշաթաղ» հիմնադրամը՝ «Հայրենասեր» կազմակերպության ներկայացուցիչ, բարեգործ՝ Ստեփան Սարգսյանի ֆինանսավորմամբ: Արշավախմբի ղեկավարն էր ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի վարիչ պ.գ.դ. Հ. Ավետիսյանը, անդամներն էին Գ. Սարգսյանը, Ա. Գնունին, Բ.Կարապետյանը և Ա. Դավթյանը:

ցի միջնաբերդի բոլոր շինությունները միաշերտ են և կառուցվել են միանգամից՝ երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանում: Մինչև Ք.ա. 9-րդ դարը այստեղ բնակավայր չի եղել, իսկ Ք.ա. 6-րդ դարում ամրոցը լքվել է, և դրանից հետո՝ վաղ հայկական, անտիկ, վաղ ու զարգացած միջնադարում դրա շրջակայքում բնակվել են մարդիկ, բայց ամրոցը, որպես այդպիսին, չի օգտագործվել և միջնաբերդում մշտական բնակություն չի եղել: Պեղումների արդյունքները և նախնական հետազոտությունները թույլ են տալիս միջնաբերդի կառուցապատումը դիտարկել որպես երկու հիմնական՝ ծավալա-տարածային և գործառության համալիրների միասնություն:

1. Պալատական՝ վարչա-կառավարչական համալիր՝ «դղյակ» (պալատ և «ագորա»):

2. Հոգևոր կրոնա-պաշտամունքային համալիր (ժայռակերտ դարպասներ, Կուռքերի հարթակ, և տաճար-գիկուրատ):

1. Պալատական, վարչա-կառավարչական համալիր՝ դղյակ.

Դղյակը (կոորդինատներն են՝ N. 39 41 24,1 E. 46 19 40,7 Alt. 1596) տեղակայված է միջնաբերդի ծայր արևելյան եզրին և բաղկացած է երկու մասից՝ այսպես կոչված պալատից (հնարավոր է նաև պաշտամունքային կառույց) և բաց հրապարակից (*նկար 3*): Հատակագծում եռանկյունաձև 90x40 մ. չափերով դղյակը առանձնանում է միջնաբերդի հիմնական հատվածից 3,0 մ լայնությամբ, 30,0 մ երկարությամբ ու մինչև 4,0 մ բարձրությամբ պահպանված կորագծով ընթացող հզոր կիկլոպյան պարսպով (*նկար 4*): Պալատը բազմասենյականոց կառույց է, որի հյուսիսային հատվածը զբաղեցնում է պալատի ներքին բակը: Հարավային հատվածի սենյակները, կից լինելով ժայռագծին, մասամբ ժայռափոր են: Պալատի արևելյան՝ հրապարակին նայող 3 սենյակների ճակատները կառուցված են կողքի վրա ցից կանգնած մեծ, տափակ սալերից՝ այսպես կոչված օրտոստատ տեխնիկայով: Այս շինարարական տեխնիկան հազվադեպ է կիրառվել երկաթեդարյան ժամանակաշրջանում և օգտագործվել է հիմնականում հասարակական մոնումենտալ կառույցներում: Պալատի արևելյան ճակատի դիմաց տարածվում է արտաքին պարագծով կիկլոպյան պատերով եզերված բաց հրապարակ: Միջնաբերդի հարավային պարսպագծի տակով դեպի դղյակ է գալիս միջնաբերդի գլխավոր ճանապարհը և լայն բացված դարպասով մտնում բաց բակ:

Դղյակը, իր կառուցապատման առանձնահատկություններով հանդերձ, միջնաբերդի գլխավոր ճանապարհի վերջնակետում գտնվող հասարակական

Արցախի նորահայտ Ադաիեճ ամրոցը և Տաճար-գիկուրատը

նշանակալի (մոնումենտալ) կառույց է, որի դիմաց տարածվում է բաց հրապարակ: Կառուցապատման նման ծավալա-տարածային լուծումը հիշեցնում է հին աշխարհի համայնավարական հասարակություններում գործող հասարակական հավաքատեղիի, ժողովատեղիի՝ *ագորայի* կազմակերպման սկզբունքը, ինչի տարրերը այս համալիրում ակնհայտ են: Ընդարձակ ագորա հրապարակի առկայությունը խոսում է սովոր բնակչություն ունեցող ամրոց-բնակատեղիի մասին:

Բ. Հոգևոր, կրոնա-պաշտամունքային համալիր

Հոգևոր՝ կրոնա-պաշտամունքային նշանակության կառույցներն զբաղեցնում են միջնաբերդի տարածքի մոտ $\frac{3}{4}$ -ը և ներկայացված են երեք ճարտարապետական համալիրներով.

ա. Ժայռակերտ դարպասների խումբ.

Գտնվում է գիկուրատի ու պալատական համալիրի ճիշտ մեջտեղում (կոորդինատներն են՝ N. 39 41 22,5 E. 46 19 35,8 Alt. 1611): Բաղկացած է ժայռակերտ դարպասներից, նրանց թիկունքում գտնվող երկու սենյակներից (որոնցից մեկը՝ գետնափոր) և միջնաբերդի գլխավոր ճանապարհից համալիր մտնող ժայռափոր մուտքից: Ժայռակերտ դարպասները պատաշարով կառուցված շինություն չեն, այլ միջնաբերդի մակերեսի բնական ժայռային մերկացումները մարդու կողմից կտրելու, արհեստականորեն հարթեցնելու ընթացքում ակնհայտորեն միտումնավոր թողնված ուղղահայաց պատ հիշեցնող նեղ ու երկար բնական ժայռազանգված, որի մեջ բացված է մուտք-անցում՝ դարպաս: Դարպասի ներսում բնահողի բազալտե զանգվածի մեջ 2.2 մ խորությամբ փորված, բացված է 7x3 մ չափերով ժայռափոր սենյակ: Վերջինս եղել է երկհարկանի շինության կիսանկուղային առաջին հարկը:

Ժայռակերտ դարպասների ճակատային գիծը մեզ է հասել խարխուլված վիճակում: Նրա երկու առեղի զանգվածները ժամանակի ընթացքում տեղից պոկվել, սահել են գետնափոր սենյակի մեջ: Այնպես որ, երբեմնի ժայռային պատի ճակատից տեղում կանգուն են մնացել հյուսիսային ժայռազանգվածը և դարպասի հարավային՝ աջակողմյան շրջանակը կազմող 2.5 մ բարձրությամբ մի ցից կանգնած ժայռաբեկոր (*նկար 5*): Համալիրը, բացի գիկուրատին նայող ժայռակերտ դարպասներից, ունեցել է նաև միջնաբերդի հիմնական ճանապարհից առանձնացված մուտք:

բ. Կուռքերի հարթակ-սրբատեղի

Ժայռակերտ դարպասների համալիրի և զիկուրատի միջև ընկած բաց տարածքի կենտրոնի բլրակին պահպանվել են քարաշեն պատի մեջ վերցրած 8-10 շարքով կանգնեցված 0,5-0,7 մ բարձրության ցից քարեր (նկար 6): Քարերի ծայրերը շատ դեպքում կտրված են, բայց մեկի վրա հստակ երևում է նախաքրիստոնեական պաշտամունքային կուռքի արձանիկին բնորոշ գլուխ ընդգծող ակոսավոր փորվածքը: Կուռքի կողքի ցից ժայռակտորի մեջ փորված է սանդի մշակված կլոր փոս: Նման խմբավորված կանգնած ցից քարեր միջնաբերդի այլ կետերում չկան, ուստի կարելի է ենթադրել, որ պատաշարի մեջ վերցված այս ցից քարերը եղել են նախնյաց Կուռքերի հարթակի իմաստը կրող սրբատեղի:

գ. Տաճար – զիկուրատ

Գտնվում է միջնաբերդի կենտրոնում (կոորդինատներն են՝ N. 39 41 21,4 E. 46 19 32,8 Alt. 1619): Բաղկացած է միջնաբերդի ամենաբարձր կետի բլրակին կանգնած բազմաստիճան բուրգ-աշտարակից, դրան արևմուտքից հարող ժայռափոր ծավալից և ամրոցանիստ լեռնաբազուկի հյուսիսային լանջից դեպի բուրգ-աշտարակ բարձրացող, երկարաձիգ, թեքադիր աստիճանավանդակից ու ժապավենաձև հարթակներից (նկար 7, նկար 15, նկար 16): Ամբողջ համալիրը կառուցված է անմշակ ճեղքած քարերից՝ չոր կիկլոպյան շարվածքով:

Մինչև 4.0 մ բարձրության բուրգ-աշտարակը (նկար 8) ավարտվում է 9.60x14.50 մ չափերի հարթ, անհավասար ուղղանկյուն հարթակով: Աշտարակին հարավից կից են մեկ, իսկ արևմուտքից՝ երկու ավելի փոքր, աստիճանաձև հարթակ-որմնահեծեր: Աշտարակի հարթակի կենտրոնում թեթև ուրվագծվում են ուղղանկյուն ենթադրաբար սեղան-ատրուշանի հիմք հանդիսացող կառույցի հիմնաքարերը: Գագաթի հարթակի մակերեսին առկա են գանձախույզների կողմից փորված երեք ոչ խորը փոսեր, որոնց մեջ երևում է հարթակի միատարր քարաշեն զանգվածը: Աշտարակը տեղակայված է միջնաբերդի գագաթի ամենանեղ կետում և իր ու հարավային հարթակ-որմնահեծի երկարությամբ ամբողջովին փակում է միջնաբերդի մուտքից դեպի ժայռակերտ դարպասներ ու պալատական համալիր տանող անցումը: Այն հնարավոր է իրականացնել աշտարակը հարավից շրջանցելով՝ միջնաբերդի գլխավոր ճանապարհով: Արևմուտքից զիկուրատի աշտարակը սահմանազատվում

Արցախի նորահայտ Ադախեճ ամրոցը և Տաճար-գիկուրատը

է 2.5-3.0 մ խորությամբ փորված մոտ 12.0x6.0 մ չափերի մի կառույցով (հնարավոր է՝ սենյակ կամ գետնափոր ներքին բակ): Վերջինիս հարավային ճակատը կազմող ժայռային պատի մեջ բացված 1.5 մ լայնությամբ փորված մուտքը տանում է դեպի միջնաբերդի գլխավոր ճանապարհը:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի գիկուրատի թեքադիր հարթակ-աստիճանավանդակը (նկար 9): Այն սկիզբ է առնում ամրոցանիստ լեռնաբազուկի հյուսիսային ստորոտի արևելյան կողմից դեպի տաճար տանող հնագույն ճանապարհից (նկար 13), որի մոտ 200 մ պահպանված հատվածն ունի 2.0-2.5 մ լայնություն, մասամբ սալապատ մակերես և ներսից ամրացված է լանջի թեքությունը պահող քարաշեն ցածր հենապատով: Ճանապարհի վերջնակետից մոտ 6.0 մ վերև պահպանվել է գիկուրատի աստիճանավանդակի կանոնավոր կառուցված շքամուտքը: Այն երկու կողմերից զանգվածեղ ժայռաբեկորներով ուղղորդվող, 2.0 մ լայնությամբ, 5 շարք աստիճաններով վեր բարձրացող անցում է (նկար 10): Շքամուտքից վերև աստիճանավանդակը լայնանում է մինչև 8.0 մ և այս չափերով, ամբողջովին քարաշեն, ուղիղ բարձրանում է մինչև գիկուրատի գագաթը:

Թեքադիր աստիճանավանդակի ընդհանուր երկարությունը 70.0 մ է, թեքությունը՝ 45°, ներքին ու վերին կետերի բարձրության նիշերի տարբերությունը՝ 46.0 մ, ամենամեծ լայնությունը՝ 8.0 մ: Զիկուրատի աստիճանավանդակը կազմված է երկու հատվածներից՝ ժապավենաձև եզրապատերով հարթակներից (նկար 11, նկար 12) և նրան ներքևից հարող ու աջ կողմից շրջանցող հիմնական աստիճանավանդակից: Վերջինս սկիզբ է առնում ներքևի շքամուտքից և 8.0 մ լայնությամբ բարձրանում մինչև ժապավենաձև հարթակների 3.0 մետրանոց ճակատը: Այստեղ նա շրջանցում է հարթակները աջից և արդեն 2.5 մ լայնությամբ բարձրանում մինչև գիկուրատի աշտարակ: Հիմնական աստիճանավանդակը եզրագծերում պատաշար չունի և նրա թեքադիր մակերեսը, ամբողջ լայնությամբ կազմված է միջին չափի, ճեղքած, անմշակ քարերից չոր շարվածքով դրված առնվազն 25-30 աստիճաններից: Վերջիններիս պահպանվածությունը տարբեր է, բայց կարելի է ընդունել, որ աստիճանի միջին բարձրությունը 0,5-0,8 մ է, լայնությունը՝ 0,8-1,5 մ: Կանոնավոր քարաշեն եզրապատերով ներփակվող ժապավենաձև հարթակները հիմնական աստիճանավանդակից բարձր կանգնած երկարաձիգ թեքադիր տարածություն է: Այն սկիզբ է առնում վերևից՝ գիկուրատի աշտարակից և, իջնելով մինչև աստիճանավանդակի բարձրության կեսը, փակվում է 3,0 մ բարձրության ճակատով:

Ժապավենաձև հարթակի մակերեսի տարբեր նիշերում պահպանվել են 4-5 մինչև 1,0-1,6 մ բարձրության, ճակատներով փակվող փոքր հարթակ-հրապարակներ: Վերջիններս միմյանց հետ կապվում էին արևելյան եզրում ուրվագծվող նեղ աստիճաններով: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ ժապավենաձև թեքադիր տարածքում ժամանակին դրանք կազմված են եղել իրար հաջորդող մի քանի փոքր, հորիզոնական մակերեսով հրապարակ-հարթակներից: Ստացվում է, որ ժապավենաձև հարթակները զիկուրատի բուրգ-աշտարակի գործառույթի շարունակությունը կրող տարր են՝ մի այլ ճարտարապետական ձևի մեջ, որի իմաստն ու խնդիրը հենց այդ փոքր հարթակ-հրապարակներն էին:

Ամփոփելով զիկուրատ-տաճարի նկարագրությունը, հիշենք, որ այս կառույցների հայրենիքը Միջագետքն է: Իհարկե, առանձին աշտարակատիպ պաշտամունքային կառույցներ Հայաստանում հայտնի են դեռ վաղ բրոնզի դարաշրջանից (Մոխրաբլուր, Ջրահովիտ), բայց ակնհայտ է, որ այդ, հանրային կարիքների համար նախատեսված սրբարանները համադրելի չեն միջագետքյան տաճարների հետ⁴: Որոշ մասնագետներ զիկուրատ էին համարում նաև Էրեբունիի ուրարտական Խալդի աստծո տաճարի հարավային կողմի քառանկյուն աշտարակը⁵:

Արցախյան տաճարը թվագրվում է շատ ավելի ուշ ժամանակաշրջանով և այլ մշակութային միջավայրի արգասիք է, բայց որպես ճարտարապետական կառույց, լիովին համապատասխանում է զիկուրատներին: Հիշենք, որ այդ բառը բաբելոներեն նշանակում է «սարի գլուխ»⁶, այսինքն՝ տաճար սարի գլխին: Զիկուրատի պարտադիր հատկանիշներն են՝ բազմաստիճան արհեստական բուրգի (սարի) գագաթին կանգնած գլխավոր աստծո տաճարը և ստորոտից դեպի գագաթի տաճար տանող աստիճանավանդակը: Զիկուրատի ստորին հարթակ-աստիճանները հաճախ նվիրվում էին պանթեոնի մյուս աստվածներին: Արցախյան զիկուրատը կառուցված է բնական բլրի գագաթին, բայց հստակ ընդգծված աստիճանավանդակով ու դեպի տաճար տանող

⁴ **Ավետիսյան Պ.**, Հայկական լեռնաշխարհի հնամշակութային միջավայրի ձևափոխումների հիմնական միտումները վաղ բրոնզի դարում, (ՊԲՀ, № 2, Ե., 2012, էջ 17): **Խանզադյան Է.**, Ջրահովիտ, (Հայաստանի հնագույն մշակույթը, պր. 3, 2008, էջ 32): **Арешян Г.** Искусство куро-аракской культуры. Материалы II международного симпозиума по армянской культуре (отдельный оттиск), Е., 1978, с. 8.

⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Зиккурат>

⁶ **Оганесян К.** Кармир Блур IV (Архитектура Тейшебаини, Е., 1955, с. 28).

Արցախի նորահայտ Աղահեճ ամրոցը և Տաճար-գիկուրատը

ճանապարհով: Պանթեոնի մյուս աստվածներին նվիրված հարթակների գործառույթը, ըստ ամենայնի, կատարում էին ժապավենաձև թեքադիր ծավալի հարթակ-հրապարակները:

Այստեղ խոսքը վերաբերում է Ք.ա. 9–7-րդ դդ. Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան շրջանների բնակչության հավատալիքներին: Նյութական մշակույթում նկատվող բազմաթիվ զուգահեռները փաստում են, որ տվյալ ժամանակաշրջանում տարածաշրջանը գտնվել է իրանական ու առաջավորասիական զգալի ազդեցության ներքո⁷: Գերիշխող կրոնը հնուց եկող նախնյաց պաշտամունքի ու տոտեմիզմի վերապրուկներով համեմված արևապատությունն էր: Կարելի է ընդունել, որ գիկուրատի գագաթի բուրգ-հարթակը նվիրված է եղել Արևի աստծուն, և այնտեղ վառվել է հավերժական կրակ, իսկ ժապավենաձև հարթակի փոքր հորիզոնական հրապարակները նվիրված են եղել դիցարանի մյուս աստվածներին: Մտովի վերարտադրելով գիկուրատում կատարվող ծիսակարգը, կարելի է ենթադրել, որ թափորը գալիս էր տաճար տանող ճանապարհով, անցնում աստիճանավանդակի շքամուտքով, հիմնական աստիճաններով բարձրանում մինչև գիկուրատի գագաթի Արևի աստծո տաճարը: Այստեղ երկրպագելով խունկով ու հոտավետ յուղերով համեմված հավերժական կրակին, թափորը իջնում էր ժապավենաձև հարթակով՝ ճանապարհին խոնարհվելով դիցարանի մյուս աստվածներին:

Վերը շարադրածը ենթադրել է տալիս, որ Միրիկ-1 ամրոցը շարքային ամրոց-բնակատեղի չի եղել: Ամրոցի միջնաբերդը նախագծվել, կառուցվել ու օգտագործվել է ոչ որպես կենցաղային բնակության կամ ժողովրդի պաշտպանության վայր: Միջնաբերդում փաստագրված երկու ճարտարապետական համալիրներից ոչ մեկը կենցաղային կառույց չէ: Հուշարձանի շինությունները իրենց դիրքով, ծավալով, մոնումենտալությամբ, բարդությամբ ու ֆունկցիոնալ նշանակությամբ աննախադեպ երևույթ են տարածաշրջանում ու նախատեսված են եղել մարդկանց մեծ զանգվածների համար: Ուստի պետք է ընդունել, որ այն ծառայել է ոչ միայն Միրիկի ու նրա շրջակայքի բնակչությանը, այլև հանդիսացել է մի ավելի մեծ պետական միավորման հոգևոր ու քաղաքական կենտրոնը՝ մայրաքաղաքը: Նման եզակի ու հզոր կառույցների համա-

⁷ **Саргсян Г.М., Гнуни А.В.** Новые данные о культе и религии в восточных областях Армении во второй-третьей четвертях 1 тыс. до н.э. (местные традиции и инокультурное влияние) (Археологические вести, вып. 21, СПб., 2015, с. 115).

լիրներ կարող էր ձեռնարկել միայն պետականության մակարդակի ներքին կազմակերպվածություն ունեցող հասարակությունը:

Այդ պետական կազմավորման մեջ կարող էին մտնել Աղավնո ու Հոջանց գետերի հովիտների բրոնզ-երկաթեդարյան ժամանակաշրջանից եկող այն-պիսի ամրոցներ, ինչպիսիք են Սպիտակաջուրը, Եզնագոմերը, Հակ-1-ը և Հակ-2-ը, Աղբատխերտը, Հերիկը, Մերիկ-2-ը, Մերիկ-4-ը, Բերդիկը, Մկնատամի բերդը (Ղուշի-1), Վժնաբերդը (Ղուշի դալա), Արահուծը (Ղալաջիկ), Դաշտասարը (Դուզդաղ), Սոննասարը, Հոջանցը, Ծիծեռնավանքը ու մոտակա փոքր բնակատեղիները:

Այդ պետական կազմավորման հնագույն անվանումը հնարավոր է վերականգնել հիմք ընդունելով ուրարտագետ Հ. Կարապյոզյանի այն դիտարկումը, որի համաձայն Աղահեճ անունը «Ելաինե» ձևով հիշատակված է Ծովինարի ուրարտական արձանագրության մեջ՝ Ռուսա Ա-ի (Ք.ա. 735–713 թթ.) նվաճած երկրների շարքում⁷: Երկիր ասելով ուրարտացիները հասկանում էին Էթիունի համադաշնության մեջ մտնող որոշակի ցեղային միության թագավորություն:

Չի բացառվում, որ հնուց ի վեր խնդրո առարկա պետական կազմավորումը կրել է Աղահեճ անվանումը՝ Աղահեճ (Միրիկ-1) ամրոց-մայրաքաղաքով: Աղավնո – Հոջանց գետերի ավազանում Աղահեճ անվամբ գավառ մեզ հայտնի է վաղ միջնադարից⁸: Այն միշտ հիշատակվում է հոգնակի՝ Աղահեճ ձևով, այսինքն Աղահեճի գավառ, բայց գավառի կենտրոն բնակավայրը չի հիշատակվում, քանի որ, հավանաբար, արդեն գոյություն չի ունեցել: Մենք, հնագիտական նյութով փաստեցինք, որ Միրիկ-1 ամրոցը գոյատևել է մինչև Ք.ա. 6-րդ դար, ինչը ժամանակագրորեն համընկնում է Ռուսա Ա-ի կողմից նվաճման հետ: Մեր համոզմամբ Էթիունի գոյության ժամանակ խնդրո առարկա ամրոցը եղել է մի հնագույն պետական կազմավորման մայրաքաղաք՝ Աղահեճ անունով: Մայրաքաղաքից անվանումը տարածվել է երկրի վրա որպես Աղահեճի երկիր՝ Աղահեճ: Ռուսա Ա-ի նվաճումից հետո քաղաք-ամրոցը լքվել է և այլևս չի վերականգնվել, բայց անվանումը մնացել է: Ուստի և ավելի ուշ՝ միջնադարում քաղաքը չի հիշատակվում, այլ հիշատակվում է միայն նրա երկիրը՝ որպես Աղահեճ գավառ:

⁷ Կարապյոզյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հ. է, գ. 1, Ե., 1998, էջ 189:

⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1980, էջ 398:

Արցախի նորահայտ Աղահեճ ամրոցը և Տաճար-գիկուրատը

Այսպիսով, Միրիկ-1 ամրոցի պատմական Աղահեճ անվան վերականգնումը կարելի է ընդունել որպես շատ հավանական իրողություն, քանի որ Միրիկ (Մերիկ) տեղանունը գալիս է ուշ միջնադարից և ավելի վաղ աղբյուրներում չի հիշատակվում:

Աղահեճք երկրի հետ հավանաբար կապ ունի նաև Միրիկ-2 և Միրիկ-4 երկաթեդարյան ամրացված բնակատեղիների միջև վերջերս հայտնաբերված ժայռապատկեր-քարտեզը (նկար 14): Այն գտնվում է ալպյան մարգագետինների ընդարձակ սարահարթի եզրին, Աղահեճ ամրոցից 4.0 կմ հարավ-արևմուտք (կոորդինատներն են՝ N. 39 39 56,9 E. 46 17 49,7 Alt. 2003 մ) և, ամենայն հավանականությամբ, պատկերում է Աղահեճքի ամառային արտավայրերի անասնակայանների, ճանապարհների ու ջրագրության քարտեզ-սխեման:

Աղահեճ ամրոցը եզակի հուշարձան է, ուր պահպանված բոլոր ճարտարապետական համալիրները նմանը չունեն Հայաստանի, Հարավային Կովկասի և ամբողջ հետխորհրդային տարածքի հնագույն քաղաքակրթություններում: Կառուցված լինելով երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանում, այն կրում է Առաջավոր Ասիայի տարբեր ժամանակաշրջաններին ու քաղաքակրթություններին բնորոշ տարրեր, որոնք երբևիցե միասին չեն հանդիպել: Այս արտառոց իրողության ուսումնասիրությունը սենսացիոն բացահայտումներով հղի լուրջ գիտական խնդիր է:

Աղահեճ ամրոցը փայլուն ապագա ունի որպես զբոսաշրջային օբյեկտ: Խելամիտ գովազդելու ու ներկայացնելու պարագայում այն կարող է արդեն այսօր հազարավոր զբոսաշրջիկներ գրավել: Իսկ որոշակի վերականգնման ու զբոսաշրջային ենթակառուցվածքի կազմակերպման պարագայում ամրոցը կարող է դառնալ Հայաստանի ու Արցախի Հանրապետության ամենաայցելվող հուշարձաններից մեկը, ապրանքանիշ:

A NEWLY DISCOVERED FORTRESS AGHAHEJ EDGE IN ARTSAKH AND A ZIKKURAT TEMPLE

KARAPETIAN B., SARGSIAN G., DAVTIAN A.

Summary

The fortress Aghahej (Mirik 1) topping the oblong rocky sleeve at the village Mirik, Kashatagh region of Republic of Artsakh was discovered in 2013. The fortress was composed of a citadel on the slopes and a vast necropolis at the foot. The excavations of 2017 confirmed that the fortress existed throughout three centuries since IX-VI BC. The citadel consists of a secular and religious-cultural compound. In the secular compound a dwelling with the stately walls and an inner courtyard-“agora” was preserved. The religious cultural section of the compound includes the ruins of the multi-step tower of the temple-zikkurat crowned with an open platform (9.60 x 14.50m. A staircase of 70.0m in length and 8.0m in width inclined at 45° leads to the zikkurat tower. The latter like the tower itself is laid down by chipped stones and dry Cyclopic masonry. At the foot of the hill “the oldest road” rimmed in masonry extends to the staircase. The Urartu cuneiform data as well as the reference to the medieval authors enables us to restore the status and ancient name of the fortress as highland city Agha Edgethe center of the “country” or of the medieval region bearing the same name.

НОВОВЫЯВЛЕННАЯ КРЕПОСТЬ АГА’ЕДЖ В АРЦАХЕ И ХРАМ-ЗИККУРАТ

КАРАПЕТИАН Б., САРГСЯН Г., ДАВТЯН А.

Резюме

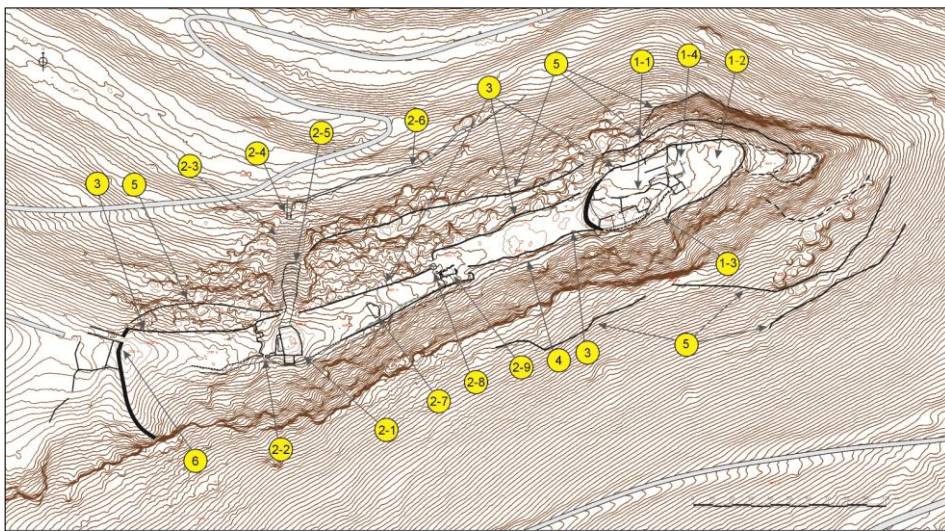
Крепость Ага’едж (Мирик 1), расположенная на вершине высокого холма в западной части села Мирик Кашатагского района Республики Арцах, была выявлена в 2013 г. Крепостное строение включало в себя цитадель, поселение на склонах холма и обширный некрополь у подножья. Проведенные в 2017 г. раскопки подтвердили, что крепость существовала на

Արցախի նորահայտ Աղահեճ ամրոցը և Տաճար-զիկուրառը

протяжении трех веков – с IX по VI вв. до н.э. Цитадель состоит из административного и религиозно-культового комплекса. В административном комплексе сохранились помещения с ортостатными стенами и внутренний двор-агора. В религиозно-культовый комплекс входят развалины многоступенчатой башни храма-зиккурата, увенчанной открытой площадкой (9,60 x 14,50 м). С северного подножья холма прямо к башне зиккурата ведет лестничный марш длиной в 70,0 м, шириной – 8,0 м и углом наклона в 45°. Последний, как и башня, уложен из нетесанных колотых камней сухой, циклопической кладкой. По подножью холма к лестничному маршруту тянется древнейшая «дорога во храм», окаймленная каменной кладкой. Данные урартских клинописных источников и средневековых авторов дают возможность восстановить статус и древнее название крепости в качестве стольного города Ага'едж, центра одноименной «страны» и средневековой провинции.

Նկար 1. Աղահեճ ամրոցի ընդհանուր տեսքը հարավից

Նկար 2. Աղահեճ ամրոցի տեղահանությունը, երևացող կառույցների գլխավոր հատակագծով ու առանձին շինությունների համարակալմամբ (հորիզոնականները անցկացված են 1,0 մետրից)

Նկար 3. Դոյակը վերևից
(նկարված է դրոշմով)

Նկար 4. Դոյակի կորագիծ պարսպի
ճակատի հատված

Նկար 5. Ժայռակերտ դարպասները
արևմուտքից (դիմացը պարսպի ճակատն է)

Նկար 6. Հատված կուռքերի հարթակից

Նկար 7. Զիկուրատը վերևից (նկարված է
դրոշմով)

Նկար 8. Զիկուրատի աշտարակը
արևմուտքից

Նկար 9. Զիկուրատի աստիճանավանդակը ներքևից

Նկար 10. Զիկուրատի աստիճանավանդակի շքամուտքը

Նկար 11. Ժապավենաձև հարթակների արմ. ճակատը

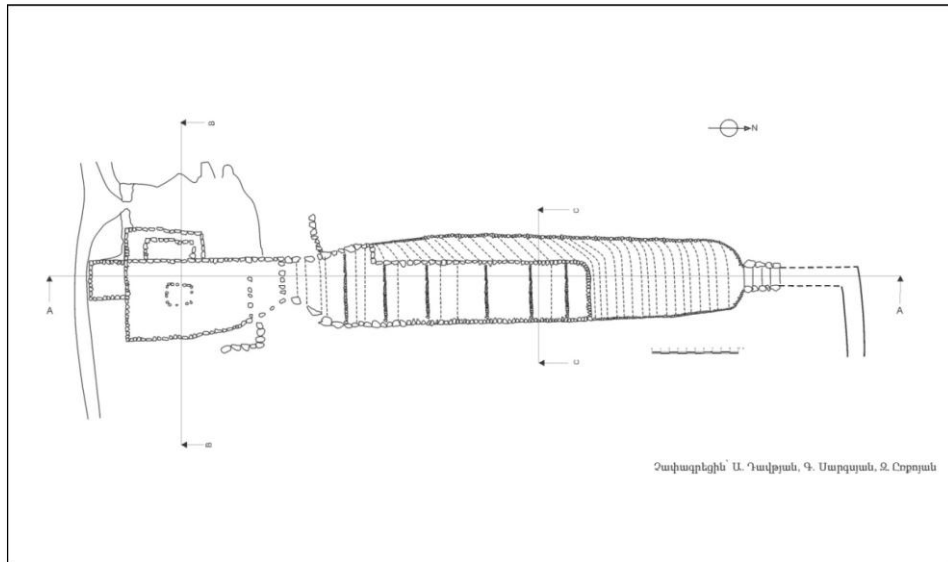
Նկար 12. Նույնի հատվածը

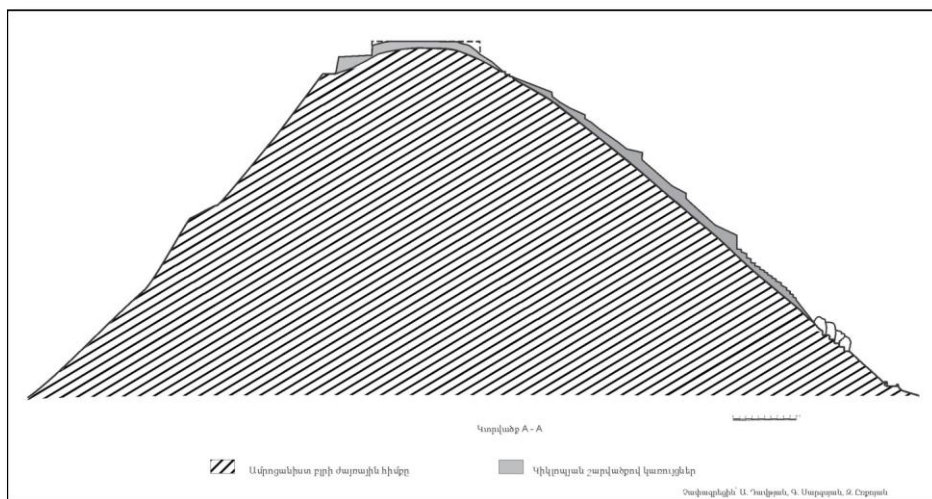
Նկար 13. Տաճար տանող ճանապարհի հատված

Նկար 14. Ժայռապատկեր քարտեզ-սխեման

Նկար 15. Զիկուրատի սխեմատիկ հատակագիծը աստիճանավանդակի փոփոխությամբ

Նկար 16. Զիկուրատի և ամրոցանիստ լեռան սխեմատիկ կտրվածքը